

Тема 4. Церковний устрій Запорозьких Вольностей

План

1. Адміністративний церковний устрій Запорожжя.
2. Біле та чорне духовенство на Запорожжі.
3. Релігійний менталітет запорозького козацтва.

Основні поняття:

Запорозькі Вольності, Кіш, Києво-Межигірський монастир, Старокодацьке духовне намісництво, релігійний менталітет козацтва.

Література:

1. Апанович О. Останній кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський (1690–1803) // ЛІС. – 1995. – № 1–2. – С. 15–22.
2. Богдасаров Р. Земний образ ангельського воїнства. Запорозька Січ, як православний лицарський орден // ЛІС. – 1997. – № 3. – С. 15–24.
3. Грушевський М. Духовна Україна. Зб. творів. – К, 1994.
4. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Львів, 1990.
5. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966.
6. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посіб. : У 3-х кн. – К., 1994.
7. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви. – М., 1992.
8. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. – К., 1991.
9. Лиман І.І. Особливості релігійності запорозьких козаків // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ : Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996.
10. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). – Запоріжжя, 1998.
11. Огієнко І. Українська Церква : В 2-х т. – К., 1993.
12. Яворницький Дм. Історія запорозького козацтва : У 3-х т. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 199–224.

Питання 1. Розгляд питання доцільно почати із з'ясування обставин і часу появи перших релігійних осередків на теренах Запорожжя. Спираючись на підрахунки Д.І. Яворницького та дані новітніх досліджень, необхідно прослідкувати динаміку збільшення чисельності запорозьких церков та з'ясувати територію їх розміщення. Звернемо увагу на найбільш поширені в історичній літературі цифри: в межах Запорозьких Вольностей знаходилося 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити. Вони були розташовані в 53 населених пунктах.

Крім того, на території Вольностей знаходився Самарський монастир, а біля їх північного кордону (що проходив вздовж лівого берега Орілі) на правому березі Дніпра – Нефорощанський Святоуспенський монастир.

Терахтемирівський монастир, який з 1576 по 1672 рр. був релігійним центром запорозького козацтва (з нього призначалися ченці до січової церкви і до Самарського монастиря), з другої половини XVII ст. занепав. Крім того, його зв'язки із Запорожжям дуже ускладнюються внаслідок Андрусівського перемир'я (1667 р.). За таких обставин запорожці почали налагоджувати стосунки з Спасо-Преображенським Києво-Межигірським монастирем.

Після 1709 р., коли запорожці перемістилися до Олешків, і до 1734 р. вони підпорядковувались Константинопольському патріархові. Діставали вони благословення й від предстоятеля Єрусалимської церкви.

Починаючи з 1734 р. до справи управління релігійним життям на Запорожжі були залучені Кіш, київська духовна влада, Києво-Межигірський монастир, Синод і світська адміністрація. Характер участі цих установ не був однаковим. До 1760 р. Запорожжя формально в духовній справі підлягало безпосередньо київському митрополиту і Межигірському монастирю, а через них – Святійшому Синоду. Із Межигір'я козацтво отримувало ченців для січової і деяких інших своїх церков та Самарського монастиря; до перебування в Свято-Преображенському монастирі засуджувались деякі запорозькі злочинці, через керівництво Межигір'я Синод отримував повідомлення про стан запорозької парафії тощо. Проте, перебуваючи в матеріальній залежності від військової адміністрації, межигірські ченці не йшли всупереч інтересам Коша, і діяли у відповідності з його розпорядженнями. Серед справ, вирішення яких формально залежало від київських владик, було заснування нових церков, призначення священників до багатьох козацьких релігійних споруд, видача духовним особам дозволу на проїзд до Запорожжя для збирання милостині тощо. Через київських митрополитів, як і через Межигірський монастир, Синод довідувався про стан церковної справи на Запорозьких Вольностях. Із запровадженням Старокодацького духовного намісного правління Запорожжя стало зноситися з київськими митрополитами саме через нього, що ускладнило процедуру вирішення справ.

Доцільно приділити увагу тому, що у 1774 р., тобто незадовго до ліквідації Січі, Запорозькі Вольності остаточно перейшли в залежність від київського владика. Це сталося внаслідок надання начальнику запорозьких церков сану архімандрита. Проте реальна влада у вирішенні більшості релігійних питань на Запорожжі залишилася у Коша. Київські митрополити так і не стали фактичними керівниками духовної справи на Запорозьких Вольностях, бо, по-перше, їхні права були значно обмежені внаслідок цілеспрямованої політики російського уряду по уніфікації управління, а по-друге, владика у більшості випадків не бажали йти всупереч інтересам Війська, від якого вони відчували матеріальну залежність.

Крім духовної влади, в керівництві релігійним життям Запорозьких Вольностей брали участь київські генерал-губернатори, гетьман, Малоросійська колегія, Сенат. Їхній авторитет був підтриманий збройною силою, тому Кіш не мав змоги позбутися контролю. Проте, світська влада брала участь у вирішенні лише досить обмеженого кола релігійних питань,

тому Кіш до самого моменту скасування Нової Січі зберіг свою автономію в керівництві більшістю справ, пов'язаних з духовним життям Запорозьких Вольностей.

Будучи виборним головою чернечо-лицарської регули, кошовий наділявся й духовною владою. Будь-який священнослужитель, починаючи від начальника січових церков, міг бути негайно вигнаний з Коша і замінений більш підходящим.

Закінчуючи розгляд питання, рекомендуємо зробити висновок про самобутність адміністративного церковного устрою Запорожжя.

Питання 2. Розгляд цього питання має привести студентів до усвідомлення специфіки становища духовенства на Запорожжі. Для кращого усвідомлення цієї самобутності пропонуємо пригадати статус духовних осіб на Правобережній та Лівобережній Україні у відповідний період.

Варто також приділити увагу, передусім, питанню джерел появи чорного і білого духовенства на Запорожжі.

Оскільки запорожці щедро жертвували на храми і на утримання духовенства, до Запорозьких Вольностей щороку приходила велика кількість ченців з українських, російських та закордонних монастирів для збирання милостині. Характерно, що з багатьох монастирів приїжджало не по одній, а до десяти духовних осіб. Є відомості про перебування на Запорожжі в різні роки ченців з Софійського, Литовського, Києво-Видубицького монастиря, Решетилівської Свято-Успенської церкви тощо.

Духовні особи приїжджали на Запорожжя на досить тривалий час.

Під час перебування на Запорожжі вони служили в церквах, ходили з просфорою по куреням, розповідали козакам про стан їхніх обителів і т. ін.

Серед запорожців у всі часи були люди, які відрізнялись своєю набожністю, постійно відвідували богослужіння, робили пожертви на храми, регулярно ходили до монастирів на послух. Такі особи в багатьох випадках ставали священиками при запорозьких церквах. Більшість духовних осіб при запорозьких церквах походила з козаків.

Часто знаходячись в походах, козаки не завжди мали можливість задовольняти свої духовні потреби за допомогою священиків. Отож, обов'язки останніх часто виконували самі. Зрозуміло, що це робилося з багатьма відступами від канонічних приписів.

Деякі із запорозьких козаків, вирішивши відійти від мирського життя і присвятити себе служінню Богові, відходили в степи і ліси, віддалені від населених місць. Там вони будували невеликі скити і ставили ікони. Звичайно, що такі пустельники не мали духовного сану, і служили Богові згідно власному розумінню. Таке явище отримало назву "дикого попівства". Серед таких людей досить відомими на Запорожжі у XVIII ст. стали Семен Коваль і Дорош. Це були яскраві особи, які додавали авторитету людям, що присвятили себе служінню Богові. Їх постаті спонукали багатьох козаків слідувати прикладу, жертвувати на храми тощо.

Значний вплив на козаків свого часу мав ігумен Мотронинського монастиря Мельхиседек Значко-Яворський. Ця сильна особистість відіграла велику роль в організації опору наступу прихильників унії на православ'я. Після його промови багато хто із запорожців пішов до лав гайдамаків.

Проте, не всі козаки відчували повагу до духовних осіб, вважали за можливе чинити їм утиски, навіть грабувати і красти їхнє майно.

Причинами суперечок між запорожцями і духовенством в багатьох випадках ставали майнові питання і образи, які козаки чинили духовним особам.

Помірковане ставлення духовенства до вчинків запорожців значною мірою пояснюється щедрим матеріальним утриманням, яке воно мало від козаків. Духовенство перш за все прагнуло догодити кошовому керівництву. Під час подорожей останнього територією Вольностей духовні особи виходили назустріч в урочистому вбранні. Ченці, що перебували на Січі, користувалися нагодою особисто поздоровити військове керівництво зі святами, перемогами і видатними подіями в житті.

Духовні особи, які перебували на території Вольностей, прагнучи одночасно і догодити козакам, задовольняючи їхні духовні потреби, і отримати якомога більше милостині, ходили по куренях і хатах, де благословляли запорожців, "хоча і не тверезих". Духовенство вступало в спілкування навіть з козаками, що займалися розбоєм.

Питання 3. Відправною тезою для поглиблення знань про релігійний менталітет запорожців може слугувати наступне положення: в світосприйнятті запорозького козацтва, що формувалось протягом кількох століть, поєднались елементи ортодоксального православ'я, українського розуміння християнства, пережитків язичницьких вірувань і оригінальних релігійних поглядів, що виникли в самому козацькому середовищі.

Військовий характер життя козацтва призвів до поширення тих вірувань та обрядів, що були пов'язані з війною, походами, культом сили та зброї.

Козацтво по-різному ставилося до своїх єдиновірців і представників інших релігій і конфесій.

Процедура виконання багатьох християнських обрядів на Запорозжжі набула певної самобутності. Під час релігійних свят і обрядів козаки часто використовували зброю. Був звичай, коли батько новонародженого підсипав у купіль під час хрещення порох. Це робилося для того, аби загартувати козака змалку. За свідченням іноземців, які відвідували Росію в XVIII ст., батьки немовлят не могли бути присутніми при обряді хрещення, бо це вважалося поганою прикметою.

Постріли з рушниць і гармат супроводжували святкування.

Зі зброєю козаки заходили і до церкви. Під час читання Євангелія вони до половини виймали з піхов шаблі, демонструючи готовність захищати божественні істини.

Велику роль відігравала зброя і в поховальному обряді запорозьких козаків.

Частина козаків не відзначалась високою релігійністю. Неоднакове ставлення до виконання православних обов'язків досить чітко простежується в дотриманні запорожцями посту. Під час посту багато запорожців здійснювало подорожу до монастирів, де вони постилися і молилися. Водночас частина козаків мало слідувала за дотриманням правил.

На Великдень за відсутності крашанок і пасок розговлялись раками. В молитвах, які читали перед вживанням їжі, вони благословляли горілку, рибу, щербу, тетерю, галушки.

На Запорожжі був дуже поширений культ Покрови. Символізуючи захист християн в їх боротьбі з мусульманами, він виявився найбільш близьким для запорожців.

Великою пошаною користувались святий Миколай, архістратиг Михаїл, який захищав славу Божу і воював з сатаною. Тому запорожці проголошували святого архістратига Михаїла Началоводцем, Предводителем військового товариства, називали його патроном і заступником Війська.

У XVIII ст. популярності набув культ Андрія Первозванного, який вважався носієм віри в українських землях.

Запорожці шанували ікони. Чудотворною вважалася ікона Божої Матері, що знаходилась в Новокодацькій Свято-Миколаївській церкві.

Запорозьке (як і все українське) духовенство, досить вільно тлумачило написане в релігійній літературі, в т. ч. й Св. Письмо, тоді як російське духовенство цього не допускало.

Для козаків було характерне своєрідне розуміння способу поведінки, який давав можливість замолити гріхи і отримати спасіння. Запорожці, звичай яких далеко не відповідали еталону праведників, вважали одним із шляхів до очищення щедрість у відношенні до церков і духовних осіб.

У діях козаків була ще одна особливість: вони любили прикрашати свої церкви, їм подобалось церковна велич. Частина запорожців, не маючи дружин і дітей, прагнула залишити пам'ять про себе, для чого і дарувала перед смертю на церкву коштовні реліквії, які повинні були нагадувати про свого колишнього господаря, тим більше, що на них містились написи з іменами жертводавців.

Закінчуючи характеристику козацьких вірувань, пропонуємо звернутися до фрагментів козацьких легенд.

Досить поширеною серед населення Запорозьких Вольностей була віра в запорожців-характерників, чаклунів, які спілкувалися з нечистою силою і тому не відчували болю, не могли бути вбиті ні стрілою, ні кулею, ні шаблею. За повір'ям, характерники ні в огні не горіли, ні в воді не тонули, вміли відчиняти без ключів замки, плавали на човнах по підлозі, як по морю, переправлялись через ріки на циночках, брали голими руками розпечені ядра, мешкали на дні річок, вміли залазити і вилазити із зав'язаних торб, перетворюватись на котів, перетворювати людей в кущі, вершників – у птахів, плавати у відрах під водою. На Запорожжі довгий час ходили

розповіді про чаклуна Довгого, який кілька разів вмирав і оживав, бо його “земля не приймала”. Наявність у запорожців легенд про характерників значною мірою пояснюється тією любов’ю до хвастощів, яку відмітив у вдачі козаків Д.І. Яворницький. В образах характерників уособлювалося багато якостей, якими запорожці вихвалялись при розповідях про свою участь у бойових діях. На думку Яворницького, за допомогою таких розповідей козаки, між іншим, намагались залякати своїх ворогів.

Набула поширення і віра у зв’язки козаків з нечистою силою, в прикмети, забобони.